

BİR DİLİÇİ ÇEVİRİ ÖRNEĞİ OLARAK RABGUZİ’NİN KISASÜ’L-ENBİYÂSİ (XIV. YÜZYILDAN XVIII. YÜZYILA DOĞU TÜRKÇESİNİN SÖZ VARLIĞINDAKİ DEĞİŞMELER)

RABGUZİ’S QISAS AL-ANBIYA AS AN EXAMPLE OF INTRALINGUISTIC
TRANSLATION (CHANGES IN THE VOCABULARY OF EASTERN TURKISH
FROM THE 14TH CENTURY TO THE 18TH CENTURY)

YAŞAR ŞİMŞEK*

Sorumlu Yazar

FİLİZ KAYNAK**

Öz

Batı Türkistan’da Türk-İslam geleneği içinde XIV. yüzyılda yazılan çok az eser günümüze ulaşmıştır. Rabguzi tarafından yazılan Kısasü’l-Enbiyâ (Peygamber Hikâyeleri), bu nadir eserlerden biridir. Eserin hem yazıldığı dönemde hem de yüzyıllar sonra bile Türk dünyasında oldukça popüler olduğu, çok sayıda yazma ve taş baskı nüshasının günümüze ulaşmasından anlaşılmaktadır. Rabguzi; Kisâî, Sa’lebî, Nişaburî ve Taberî’nin eserleri başta olmak üzere çeşitli kaynakları kullanarak Türk dili ve kültür tarihi açısından önemli bir eser vücuda getirmiştir. Ana kaynakları Arapça ve Farsça Kısasü’l-Enbiyâlar olmasına rağmen Rabguzi’nin eseri içerik ve üslup açısından öncüllerinden ayrılmaktadır. Rabguzi tarafından esere dâhil edilen ve muhtemelen dönemin vaizleri tarafından halka okunan şiirler; hikâyelerin Kur’an’dan ayetlerle kanıtlanması ve ayetlerin Türkçeye tercümesi İslam dininin anlaşılmasında Rabguzi’nin önemli bir pay sahibi olduğunu göstermektedir. Bu önemli eserin en eski nüshaları Harezmi Türkçesi ile yazılmıştır. XIV. yüzyıl dil özelliklerini gösteren bu nüshalar, XVIII. yüzyıl gibi geç bir dönemde artık okuyucu için anlaşılabilir bir hâl almış olmalıdır ki eser müstensihler tarafından dönemin ve istinsah edildiği coğrafyanın diline uygun hâle getirilerek yeniden yazılmıştır. Bu makalede XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Türkistan coğrafyasında popülerliğini hiç kaybetmemiş olan Rabguzi’nin Kısasü’l-Enbiyâsı, diliçi çeviri bağlamında değerlendirilecektir. Değerlendirmeye esas teşkil eden nüsha, literatürde Paris nüshası olarak bilinmektedir. Mebhus nüsha, Harezmi Türkçesi ile yazılan Londra ve Tahran nüshaları ile karşılaştırılacak ve XIV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında coğrafya ve ağız özelliklerinin yazılı Türkçeye yansımaları sebebiyle görülen söz varlığı farklılıkları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diliçi Çeviri, Rabguzi, Kısasü’l-Enbiyâ, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi.

Araştırma Makalesi / Künye: ŞİMŞEK, Yaşar, KAYNAK, Filiz. “Bir Diliçi Çeviri Örneği Olarak Rabguzi’nin Kısasü’l-Enbiyâsı (XIV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Doğu Türkçesinin Söz Varlığındaki Değişmeler)”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 116 (Aralık 2025), s. 467-492.

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, E-mail: ysimsek55@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4532-8467

** Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, E-mail: filiz55kaynak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2900-6943

Abstract

Within the Turkic-Islamic tradition of Western Turkestan, very few works written in the 14th century have reached the present day. *Qisas al-Anbiya* (Stories of Prophets) by Rabguzi is one of these rare works. The fact that the work was popular in the Turkish world not only during the period it was written but also in the following centuries is evident from the large number of manuscript and printed copies that have survived. Rabguzi, by using various sources, especially the works of Kısai, Salebi, Nishaburi, Tabari, produced an important work in terms of Turkish language and cultural history. Although the main sources are the Arabic and Persian *Qisas al-Anbiya*, Rabguzi's work differs from her predecessors in terms of content and style. The inclusion of Quranic verses and couplets in the work by Rabguzi, who was likely a preacher of his time and the Turkish translation of the verses indicate Rabguzi's significant role in conveying Islamic religion to the public and explaining it in an understandable way. The oldest known manuscripts of this important work were written in Khwarezmian Turkish. Some copies from later periods, such as the 18th century reflect linguistic changes and seem to be rewritten in line with the linguistic understanding of that time by copyists. This article will be evaluated Rabguzi's *Qisas al-Anbiya*, which never lost its popularity in Turkish geography from the 14th century to 18th century, from the perspective of intralingual translation. The copy that forms the basis of the evaluation is known as the Paris copy in the literature. The mentioned copy will be compared with the London and Tehran copies written in Khwarezmian Turkish, and the differences in vocabulary that emerged between the 14th and 18th centuries due to the reflection of geography and dialect features on written Turkish will be emphasized.

Key Words: Intralinguistic, Rabguzi, *Qisas al-Anbiya*, Khwarezmian Turkish, Chagatai Turkish.

Giriş

Kıyasü'l-Enbiyâlar (peygamber kıssaları), dinî-didaktik eser türlerinden biridir. Bu türde yazılan eserlerde, başta peygamberlerin ve çeşitli din adamlarının hayat hikâyeleri olmak üzere insanlık tarihi için mühim birçok konu anlatılır. Allah'a kulluk etme, O'nun varlığı ve birliğine inanma, her türlü sıkıntı ve kedere karşı sabır ve tevekkül, kaza ve kadere iman gibi manevi konular peygamberlerin hayat hikâyeleri üzerinden işlenmektedir. Edebî bir tür olarak *Kıyasü'l-Enbiyâlar*da önce evrenin ve insanın yaratılışı anlatılır. Sonrasında ise Hz. Adem'den başlayıp Hz. Muhammed'e kadarki peygamberler tarihine yer verilir. Bu aslında insanlığın tarihi olarak da nitelendirilir. Kur'an'daki kıssalar tarih bilgisi verme amacı olmadığı için burada yer alan kıssalarda kronolojik sıralama, hiyerarşi, zaman ve mekân vurgusu da bulunmamaktadır. Burada "tebliğ, hidayet ve ibret" gayesi söz konusu olduğu için doğrudan kıssadan hisseye vurgu yapılmaktadır (Karataş, 2013, 116-117). Kur'an'da yer alan kıssalar ilerleyen dönemlerde Kur'an dışı kaynaklarla birleştirilip zenginleştirilmiş, İsrailiyat denilen Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlerinden de faydalanılarak *kıyasü'l-enbiyâlar* oluşturulmuştur (Şahin, 2022, 494). *Kıyasü'l-Enbiyâlar*, menkıbe türünden eserler olduğu için yüzyıllar boyunca sözlü ve yazılı gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılmış ve geniş halk kitlelerinin ilgisine mazhar olmuştur.

Kıyasü'l-Enbiyâ türünün müstakil olarak yazılmış ilk örnekleri Kisâî'nin *Kitâbu Bed'i'd-Dünyâ ve Kıyasi'l-Enbiyâ'sı* ile Sa'lebî'nin *Kitâbu Arâisü'l-Mecâlis fi Kıyasi'l-Enbiyâ* adlı eseridir. Türkçe *kıyasü'l-enbiyâlar*ın büyük bir çoğunluğuna Sa'lebî ve Kisâî'nin eserleri ile Nişaburî'nin Farsça *Kıyasü'l-Enbiyâ'sı* ve

Taberî'nin *Tarih*'i kaynaklık etmiştir. Burhanoğlu Kadı Nâsırüddîn Rabguzî tarafından 1310 yılında Harezmi Türkçesiyle yazılan (27 Ramazan 710 Hicri (17 Şubat 1311 Miladi) tamamlanma tarihi) ve o dönemin hükümdarı Nâsırüddîn Tok Buğa'ya sunulan eser Türk dili tarihindeki ilk telif kısıyası'l-enbiyâdır. Eserin Londra (London, British Museum, Add. 7851); Leningrad (Public Library T.H.C. 71; Leningrad, Or. Inst. C245; Public Library Dorn 507 (Kaufman derlemesi); Or. Inst. D45; Leningrad, Or. Inst. D46; Or. Inst. D43) (6 nüsha), İsveç (Universty Library of Upsala, Nova 578 ve 580, Universty Library of Lund) (2 nüsha); Bakü (Azerbaycan Cumhuriyet İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü B-1460 (istinsah: 1552), Tahran (Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi No. 2132; İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, 209280); Kazan (Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi elyazmaları T-9) ve Paris (Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc. 1012) olmak üzere dünyanın çeşitli kütüphanelerinde farklı zamanlarda yapılmış istinsahları bulunmaktadır (*bk.* Hacıyeva 1994; Boeschoten vd. 1995; Gözütok 2008; Boeschoten - O'Kane 2015; Kabadayı 2017; Ata 2019; Şimşek 2023; Onur 2024). Eserin günümüze ulaşan yazmaları arasında Londra ve Tahran Nüshaları en eski olanlarıdır (Ata, 2019, 22-23).

Bugünkü bilgilerimize göre, *Kısıyası'l-Enbiyâ*'nın Londra ve Tahran Nüshaları dışında Harezmi Türkçesi özelliklerini bütünüyle koruyan herhangi bir yazma nüshası yoktur. Eserin diğer nüshaları, Çağatay ve Kıpçak sahasında dönemin dil özelliklerine göre yapılmış istinsahlarıdır. Bu nüshalarda Çağatay Türkçesi özellikleri baskın olmakla birlikte istinsah edildiği sahaya göre birtakım farklı lehçe özellikleri de görülmektedir. Eserin Leningrad, İsveç, Bakü ve Paris yazmaları tarihî lehçeler arası aktarma çalışmaları için çok değerli veriler sağlamaktadır. Zira bu yazmalar Londra ve Tahran Nüshaları ile muhteva açısından oldukça benzer olmalarına rağmen dil özellikleri itibarıyla yazıldıkları sahaya uygun hâle getirilerek istinsah edilmişlerdir (Şimşek, 2023, 560). Şüphesiz, İslamlaşma sürecinin Moğol elitleri arasında sıklıkla sert tepkilere yol açması nedeniyle birçok İslami edebiyat eseri yok edilmiştir. Rabguzî'nin eserinin de (müellif hattı için) bu kaderi paylaşmış olması muhtemeldir, ancak eser popülerliği sayesinde korunarak günümüze kadar ulaşmıştır (Boeschoten, 2015, XIII).

Eser üzerine ilk çalışma İlminsky tarafından 1859 yılında Kazan Nüshası esas alınarak yayınlanmıştır. Bu tarihten günümüze eser üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış; eserin metin yayını Boeschoten ile Vandamme (1995) (metin bölümü Semih Tezcan ile birlikte) ve Ata (1997 ve 2019) tarafından yapılmıştır. Boeschoten ile Vandamme'nin yayınları daha sonra e-kitap hâline getirilmiş; O'Kane ile birlikte iki cilt olarak düzeltilerek tekrar yayınlanmıştır (2015). Boeschoten ve O'Kane'nin yayınlarında Londra Nüshasındaki eksik bölümler, Tahran Nüshasından hareketle tamamlanmıştır. Bu yayında ayrıca St. Petersburg ve Bakü yazmalarından da yararlanılmıştır. Taş baskı ile yapılan Kazan Nüshaları dışarıda tutulursa eserin geç dönemlerde yapılan istinsahları üzerinde müstakil olarak neredeyse hiç durulmamıştır. Paris Nüshası hakkında ilk bilgileri veren Blochet olmuştur (Catalogue des Manuscrits Turcs II, md. 138). Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc 1012'de muhafaza edilen nüsha XVIII. yüzyılda istinsah edilmiştir.

Kütüphane kaydında 1701-1715 tarihi vardır. 262 varaktır. Tam bir nüshadır. Harekesiz talik ile yazılmıştır. (Şimşek, 2023, 560). Londra nüshasından farklı olarak *Kıssa-i Ermiyân 'aleyhi's-selām* [166b/11-12]; *Kıssa-i Şem'un Yahyā Falīs Ibū* [175b/3]; *Kıssa-i kavm-i Tübbā'* [180a/4]; *Kıssa-i Aşhābū'l-uhdūd* [181a/8-9]; *Kıssa-i Buhtu'n-Naşr bu turur* [182a/18]; *Kıssa-i Ehl-i Hurdān bu turur* [184a/3] kıssalarını da ihtiva etmektedir.

Bu makalede Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı, Çağatay Türkçesiyle yazılan Paris nüshasından hareketle XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla Doğu Türkçesinin söz varlığındaki değişimler ve diliçi çeviri bağlamında değerlendirilmeye çalışacaktır.

1. Diliçi Çeviri Bağlamında Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı

Diliçi çeviri, “yeniden yazım, yeniden yorumlama, açıklama veya bir ifadeyi aynı dilde aynı dil kodlarını kullanarak farklı bir şekilde ifade etme” (Jakobson 1959'dan aktaran Erbil, 2022, 21); “aynı dil içindeki farklı dönem, amaç veya alıcılara göre oluşmuş metinlerin diliçi aktarımı ve metinlerin farklı çeviri amaçlarıyla yeniden yazılması” (Karakaya, 2004, 255) olarak tanımlanır.

“Diliçi çeviri, Batı'da daha çok sadeleştirme veya eski metinleri modern dile aktarma, uzmanlık gerektiren metinleri günlük dile aktarma, çocuklar için özetleme, sözlü kültürü yazıya geçirme ve işitme engelliler için altyazı ekleme şeklinde incelenmiştir.” (Erbil, 2022, 25). “En basit şekliyle, kaynak dildeki bir iletinin yeni sözcüklerle söylenmesi olarak ifade edebileceğimiz diliçi çeviriye verilebilecek örneklerin başında bir uzmanlık diliyle yazılmış bir metnin herkesin anlayacağı bir biçimde basitleştirilerek yeniden yazılması gelir. Genel olarak, eski dildeki bir eserin güncelleştirilmesi de diliçi çeviriye bir örnek olarak gösterilir” (Berk, 2005, 140).

“Bir lehçeyi başka bir lehçeye uyarlamak” anlamında kullanılan *aktarma* ise diliçi çeviriye göre daha dar bir çalışma çevresini kapsar. Diliçi çeviri, sözden söze (bir annenin çocuğuna bilmediği bir kavramı açıklaması), sözden yazıya (altyazı, toplantı rapor veya tutanakları), yazıdan yazıya (lehçeler arası, eski metinlerin transkripsiyonu ve sadeleştirilmesi, kaynak metnin özetlenmesi, manzum bir metnin mensur hâle getirilmesi vb.) yapılabildiği gibi kaynak metnin yorumlanması, açıklanması, özetlenmesi gibi ‘aktarma’nın alanı dışında kalan hususları da ihtiva eder. Ayrıca aktarmada uygulanan yöntem ve teknikler, kaynak metin ne olursa olsun aynı esaslar üzerine kuruludur. Diliçi çeviride ise kaynak metni hedef kitle göz önünde bulundurularak dönem, coğrafya ve alıcı kültüre göre uyarlamak esastır (*bk.* Berk Albachten, 2014, 573-585). Diliçi çeviride yazar, esere çağının edebî anlayışını, kaynak metindeki olayları kendi algı dünyası doğrultusunda yeniden tasvir edip yorumlayarak yansıtır (Akar, 2014, 81); aktarmada ise nesnellik ön plandadır.

Kaynak metnin ‘eskimesi’ yani okuyucu tarafından anlaşılabilmesi ve eserin dil özelliklerinin dönemin diline veya coğrafyaya uygun olmaması, diliçi çeviriye zorunlu kılmaktadır. ‘Deşt-i Kıpçak’ diliyle yazılmış *Yûsuf u Züleyhâ*; ‘Tatar’ diliyle

yazılmış *Işk-nâme*; Harezmi Türkçesiyle yazılmış *Kitab-ı Gunya* ve *Nehcü'l-Ferâdis*’; ‘olgay-bolgay’ dilince yazılmış *Kitab-ı Güzide*; Çağatay Türkçesi ile yazılmış *Tevârih-i Mülûk* ve *Gül ü Nevruz* gibi Anadolu Türkçesine aktarılan eserler Türk dili tarihinde diliçi çeviri faaliyetlerinin XIV. yüzyılda başladığını göstermektedir (bk. Yazar, 2022, 60-63).

XIV. yüzyılda Rabguzi tarafından Harezmi Türkçesiyle yazılan Kısasü'l-Enbiyâ'nın şu ana kadar tespit edilen nüshalarından hareketle Çağatay Türkçesinin yazı dili olarak kullanıldığı tüm bölgelere yayıldığı anlaşılmaktadır. Eserin XVI. yüzyıldan sonra yapılan istinsahlarında, müstensihler metne doğrudan müdahale ederek eserin dilini dönemin dil özelliklerine uygun hâle getirmiş; bazı hikâyeleri kısaltmış, bazı hikâyeleri ise başka/yeni kaynaklar kullanarak genişletmişlerdir.

<p style="text-align: center;">Tahran Nüshası Kıssa-i Eyyübü'n-nebi 'as</p>	<p style="text-align: center;">Paris Nüshası Kıssa-i Hazret-i Eyyüb 'aleyhi's-selâm</p>
<p>Aydı: İlahî, māl tavarğa kim kerek şabr kılğay, ammā oğul kızğa şabr kılumağay, oğlanları üze elig bērgil. Yarlıg boldı, elig bērdim, on dört oğlı kızı üstād katında sarāy içinde oturup kitāb okıyur erdiler. İblīs kelip sarāyning tırgük yıgaçing tarttı. Sarāy yarıldı, oğlanları üstādı birle astın qaldılar, öldiler. İblīs mu'allim şüretinçe kelip Eyyübka aydı: niçe tā'at kılur-sen, barıp oğlanlarınğı körgil, süngükleri neteg sındı, biri biri üze yaturlar, başındağı mengilerin boyunlarından neteg aqtı, közleri neteg çıktı, kamuğ yüzün tüşüp taş toprak astında yaturlar. Eyyüb bayaqı cevābnı yana bērdi. İblīs yana kökke ağdı, aydı: İlahî, ademî kamuğka şabr kılur, ammā öz boğinga belā tegse şabr kılumas. Eyyübnung boğı üze manga taşarruf bērgil. Eyyüb üze taşarruf bērdim tēp yarlıg boldı. Ne türlüg kılıp Eyyüb zıkrin qoğmadı, başın secdedin kötrür hâlde yüzinge sowuq yel ürdi. Eyyüb ol yelke rāhatlandı, yüzün yoqaru kötrürdi erse yüzinge bir ürdi, ol şeytān demi Eyyübnung kamuğ teninge yağıldı, başından ağaqıka tegrü kamuğ eti teninge yağıldı kiçiyü başladı. Tegme bir qaşığanda ikişer kırt belgürdi, biri erkek biri tişi. Eyyübnung etin yēyü başladılar.</p>	<p>şeytān aydı İlahî Eyyüb māl tavarğa şabr kılğay oğul kızığa şabr kılalmağay manga Eyyübing oğlanları üze nuşret birgil didi yarlıg boldı nuşret birdim Eyyübing oğlı kızı sarāy içide [kitāb] okur irdiler şeytān kilip ol sarāyning tırgükini tartıp yıqtı oğul kızları üstādı bilen öldiler şeytān mu'allim şüretide bolup Eyyüb qaşığa kildi yā Eyyüb niçük tā'at kılur sin oğul kızlarınğı üstü^{hv}anları yançıldı mengeleri ağzıdın çıktı barçası tırgük astın qaldı helāk boldılar didi Eyyüb aydı Hudā Ta'ālā birip yana özi aldı niçük çäre turur didi şeytān yana kökke çıktı aydı İlahî Eyyüb barçasığa şabr kılur ammā özike belā kilse şabr kılalmas Eyyübing bedenike manga nuşret birgil didi yarlıg boldı Eyyüb özi sanga nuşret birdim dip şeytān hiç türlüg Eyyüb üze çäre tapmadı Eyyüb başını secdeke qoyğanda baş köterür hâlde İblīs kilip özike savuq yil hürdi ol yilke rāhatlandı Eyyüb yüzünü yoqaru köterdi yüzike bir hürdi ol İblīsing demi irdi Eyyübing tamām bedenike yayıldı başın ayağığaça qafarğan eti kıçıştı her qafarğan yirde ikirer kırt peydā boldı biri irkek biri</p>

Aymışlar: ol kırtlar iki erdi. Aymışlar: ming erdi. Aymışlar: iki ming erdi. Aymışlar: uruğladı altı ming boldı. Yana kırk ming boldı. Etin yediler. Süngükindin ağın nerse qalması, aq qaldılar erse biri birin yediler, altı ming qaldı. Mundağın biri birin yeyü yana iki ming qaldı. Eti sasıdı. Öğrenür şāgirdleri barı qaçtılar. Qalemlerin sıdılar, kitābların köyürdiler, yalguz Raħma qaldı. Şeytān keldi, ün kıldı, munı ėldin qaçarıng, yoq erse qamuğungızqa bu qar helāk bolur. Bir ėldin qaçardılar, tam tūpinde kül üze yatqurdılar. Andın ma kiterdiler, tağ üngürleringe ėlettiler. Kündüzün Raħma ėlke kirse ėwdin ėwke za'ifeler işin bütürüp yėgüçe ta'am ėletip Eyyübqa bėrür erdi. Bir kün İblīs ėl içinde ediz yerke ağıp ün kıldı: ey ėl ĥalkı, bilıng bu Eyyübning ĥatunı kün uzun qaızanıngızın tutar, arıqsız elgi birle ėwleringizke kelip aş etmek bişürür, sizlerke anıng 'illeti bolur, ėwleringizke ığmang, tėdi. Anda keğin Raħmanı ığmas boldılar. Ol kırtlar tört mingke tegdi, ĥalāyık aydı: Ey Eyyüb ne ĥasleting bar erdi, Mevlī ta'ālā sanga mundağ belā bėrdi. Eyyüb aydı: yėtmiş sağılıqda ni'metde erdim, yėtmiş yıl yana miñnetde bolsam ne bolğay? [...] İđiyā tilimni saqlağıl, sening atıngnı oqıyın, közümni saqlağıl özümni köreyin, 'ibret alınayın, yürekimni saqlağıl seni bileyin [T 159a/18-161b/5].

tişi Eyyübning etini yi başıladılar andağ rivāyet kılar kim ol kırtlar uruğlap altı ming boldı etini yidiler Eyyüb münācāt kıldı Ĥudāyā tilimni yimesün sini yād kılay közümni yimesün nimersemi körüp 'ibret alğay min yürekimni yimesün sini unutmāğay min didi bu münācāt Ĥudāy Ta'ālāning dergāhıda qabül boldı Eyyübning şāgirdleri bar irdi qaçtılar kitāblarını köydürdiler yalguz Raħıma qaldı İblīs 'aleyhi'l-la'ne kilip feryād kıldı aydı iy ĥalāyıklar Eyyübni yaqağa qaçarınglar bolmasa barqanıngızqa yoqar helāk bolur sizler didi Eyyübni ĥalk arasında qaçarıp tağıng üngüride iltip qoydılar Raħıma kündüz kilip öydin öyke yörüp ĥatunların işini kılıp ta'am tapıp Eyyübqa iltip birür irdi bir kün İblīs kilip kıçkırdı aydı iy ĥalāyıklar āğāh bolunglar Eyyüb ĥatunı künde qan yiring tutup arıqsız ilki birle öyüngizlerde aş nān füşürür ol sizlerke 'illet bolur öyüngizqa kirgüzmenler didi andın kiyin Raħımanı öyke kirgüzmediler ĥalāyık kilip aydı iy Eyyüb niçük iş kılıp irding Ĥudāy Ta'ālā sanga mundağ belā birdi didi Eyyüb aydı yıtmiş yıl rāħatta irdim yana yıtmiş yıl imgekte bolsam niçük bolğay didi [P 101b/13-102b/9].

Tablo 1: Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Tahran ve Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Paris Nüshasında Hz. Eyüp kıssası

<p style="text-align: center;">Londra Nüshası Kıssa-i Nüh 'Aleyhi's-selām</p>	<p style="text-align: center;">Paris Nüshası Kıssa-i Nüh peygamber bu turur</p>
<p>Nüh aydı: İlahî, arslan uy birle, böri koy birle, möşük kögertçün birle düşmān tururlar. Neteg kılayın? tēdi. Fermān keldi: ol düşmānlıknı olar arasında kim bēlgürtti? İdisindin yarlıg keldi: yağılık düşmānlık bēlgürtgen muvāfıklık ma bērgey. Kamuğ nerselerni kiwürdi yana yarlıg boldı: Ādemning süngükin kētürgil, kimige kiwürgil, 'azāb suwı tēgmesün, tēdi. Ādemning kelbütin keltürdi kimige koğdı. Bir sınıgarında ērenler ērdi, bir sınıgarında hatunlar ērdi. Ādem kālbuti arada hicāb boldı. Yana bir rivāyetde Cudī tağında koğdı tēyürler. Ammā eti, terisi, saçları Serendipde turur, süngükleri Cudīde turur. Kaçan suw kimi kırağınğa keldi ērse Nüh niçe katıglandı kimi yörimedi. Cebrā'ıl aydı: ey Nüh, dört bulunında dört 'aynı ademī birle koğgıl. Koğdı ērse kimi yöridi. Aymışlar: bir 'aynı 'Atīk ērdi, ēkinçi 'aynı 'Ömer ērdi, üçünçi 'aynı 'Osmān ērdi, dörtünçi 'aynı 'Alī ērdi. 'Irākdın mündi, Mekkege bardı, yēti yolu tavāf kıldı, andın mağribğa bardı, andın maşrıqğa bardı. Receb ayının onunçi kün kimige kirdi, altı ay kimide ērdi. Kırk tün kün yağın yağdı, yerdin suw çıkdı. Haberde kelür: Nühka risālet kelmişde yüz yaşar ērdi, toköz yüz ellig yıl da'vet kıldı. Yana bir rivāyetde dört yüz yaşar ērdi, tūfānda kedin üç yüz ellig yıl tirildi, kamuğı ming yēti yüz yıl bolur. Aymışlar: kırk tün kün yağın yağdı, tēgme bir katresi tegirmen taşı çaklıg ērdi. Dünyāda kayu tağ ediz ērse aning üstünde kırk qarı suw ērdi. Kimideki seksen kişidin ağın 'ālem içinde hīç kimerse kalmadı, kamuğ öldiler. Haberde andağ keltürmişler: üç nerse yok ērdi kimide, deryā içinde boldı: biri möşük, ēkinçi sıçkan, üçünçi</p>	<p>Nüh 'aleyhi's-selām arslan birle ayıg böri koy it birle möşük qarçıga birle kebüter düşmen turur olarnı niçük kılay Hudāy Ta'ālādın fermān kildi kim yā Nüh gam yimegil düşmenni dost kılguçı min turur min ve yana yarlıg boldı kim Ādeming üstü^hvānını alıp kimeke kigürgil 'azāb suwı tegmesün didi Ādeming şest üstü^hvānını alıp kimeke kigürdiler irenler ve hatunlar arasında hicāb boldı kaçan kim su kimening kırağıga kildi Nüh hīç nev' birle kimeni yöretelmedi Cibril 'am aydılar kim iy Nüh Muhammed Resülü'llāhınğ dört çehār-yāring atını fitip kimening dört burcıga koygıl yörür didiler Nüh aydı olarnı kaydın tapay didiler Cibril aydı olar hāzır tururlar ol Ebū Bekr ibn Kūhāfe ikinçi 'Ömer ibn Hattāb üçünçi 'Osmān ibn 'Affān törtünçi 'Alī ibn Tālibni bitip kimening dört burcıda koydılar olar meded kıldılar andın kiyin kime revān boldı 'Irāqda Receb ayının on[un]çı küni kimeke kirdiler yiti mertebe Mekkeni tavāf kılip andın anda mağribğa andın maşrıqğa bardılar altı ay kime içide yördile[r] āsmāndın yamğur yağdı yirdin su çıktı Ka'be'l-Ahbār rivāyetide aytıpdurlar kim Nühğa peygamber risālet kilgende yüz yaşap irdiler sikiz yüz illik yıl hilkati imānga delālet kıldı andın Hudāy Ta'ālādın fermān kilip [25b] yamğurdu her bir katresidin tegürmen suyıça su revān boldı yirdeki deryālar mevc irür irdi dünyā yüzini karanguluğ bastı her niçe engiz tağ bolsa aning üzeside kırk qarı su turdı kimedeki seksendin bölek özge kişi dünyāda yüzide kalmadı kimening taşıda 'Ac ibn 'Anvağ Hudāy Ta'ālānıng kudreti birle tirik kaldı andağ rivāyet kıllurlar kim</p>

<p>tonguz. Sıçkan peydā boldı, kimini tēle başladı. Yarlıg boldı, Nūh ēlgin arslan başınga sıgadı, burnındın ēki mōşük çıkdı. Ol sıçkan[nı] yēdiler. Yana aymışlar: sıçkan kimini tēlmişde ādemīlarğa ğarğ bolġu qorğunçı boldı ērse suw içindeki teşükni tilep bulmadılar. Nūh aydı: kim bu teşükni bērkitse ne tileki bolsa bērgey-men, tēdi. Yılan aydı: men bulayın, bērkiteyin, suw kirmesün, kirgen suwları çıkarısunlar. Yana yılan aydı: manga ne bērgey-sen? Nūh aydı: nē tileking? Yılan aydı: qayı et tatlıg bolsa anı bērgil. Nūh qabūl kıldı, yılan suwğa kirdi, teşükni buldı, anda kıġurup tēdi: suw kirmes boldı. [L 25r/3-25v/10]</p>	<p>kimede üç nimerse yok irdi biri mōşük biri sıçkan biri tonguz kördiler kim kimede peydā bolupdur sıçkan tişide kimeni teşti Hūdāy Ta‘ālādın fermān boldı iy Nūh arslanın başını sılaġıl didi irse arslanın başını sıladı irse burnındın iki mōşük tüşdi biri irkek biri tişi su‘āl kimede sıçkan qaydın peydā boldı kimeni teşti halk qorquştılar ğarğ bolġay miz dip su içinde istep ol tōşükni tapalmadıla[r] Nūh peryġamber aydı kim her kişi tōşükni berkitse her ni tileki bolsa bireyin didiler yılan aydı min tafıp berkitsem manga nime birür siz didi Nūh ‘aleyhi’s-selām aydılar nime tiler sin yılan aydı kim qaysı it tatlıġrak bolsa anı birgil didi Nūh ‘aleyhi’s-selām qabūl kıldılar yılan su içinde (15) tōşükni tafıp halka urup yattı kime muhkem boldı [P 25a/1-25b/15]</p>
--	--

Tablo 2: Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Londra ve Çaġatay Türkçesiyle Yazılmış Paris Nüşasında Hz. Nuh kıssası

Tablo 1 ve 2’deki karşılaştırmalarda görüleceği üzere, eserin XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla yapılan diliçi çevirisinde, müstensih -muhteva açısından kaynak metne sıkı sıkıya bağlı kalmakla birlikte- esere bazı müdahaleler yapmayı gerekli görmüştür. Zira Harezmi Türkçesi ile yazılan nüshaların dili, hedef kitle için ‘eski’dir. Bu sebeple de erek metinde Karahanlı-Harezmi Türkçesi yazı geleneğinde var olan ses ve şekil bilgisi unsurları ile söz varlığı; hedef kitlenin zamanına ve coğrafyasına uygun hâle getirilmiştir. İki metin arasında görülen dilsel farklılıklar yalnızca tarihsel değişimin bir yansıması olarak değerlendirilmemelidir. Eserin Harezmi ve Çaġatay Türkçesi ile yazılmış nüshalarındaki dilsel farklılıkların oluşmasında coğrafya ve ağız özelliklerinin yazılı Türkçeye yansıması önemli bir etken olarak görülmelidir.

2. Karşılaştırmada Kullanılan Diliçi Çeviri Parametreleri

2.1. Zaman

“Zaman parametresi ile körüklenen diliçi çeviriler, klasik metinlerin daha yeni ve güncel çevirileridir. Bu parametre, arada zamansal mesafe olduğu için yeni bir versiyonun gerekli olduğu örnekleri kapsar” (Zethsen, 2022, 49-50). Tarihi Türk dili alanında Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine veya Osmanlı

Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan diliçi çeviriler bu parametreye örnek teşkil eder. Zaman parametresini ‘eski dil özelliklerinin güncelleri ile değiştirilmesi’ şeklinde açıklamak mümkündür. Bu, pek çok dilde sadece eski kelimelerin yenileri ile değiştirilmesidir; Türkçe için ise alfabe, ses bilgisi/yazım özellikleri, şekil bilgisi ve söz varlığı değişkenlerini kapsar.

XIV. yüzyıl	XVIII. yüzyıl
<i>Aydi: İlähî, māl tawarğa kim gerek şabr kılğay, ammā oğul kızğa şabr kılumağay, oğlanları üze elig bėrgil</i>	<i>şeytān aydı İlähî Eyyüb māl tavarğa şabr kılğay oğul kızığa şabr kılalmağay manga Eyyübing oğlanları üze nuşret birgil</i>

Yukarıda yer alan karşılaştırmada 3 değişke bulunmaktadır: a) *tawar* ~ *tavar*; b) *şabr kılumağay* ~ *şabr kılalmağay*; c) *elig bėrgil* ~ *nuşret birgil*. A ve B değişkeleri Harezmi ve Çağatay Türkçesi arasındaki saha ve zaman farkından kaynaklanmaktadır. /w/’li yazım ve *u-* ile kurulan yeterlik çekimi Karahanlı-Harezmi Türkçesi yazı geleneğini; /v/’li yazım ve yeterlik çekiminin *al-* ile kurulması ise Çağatay Türkçesi yazı geleneğini yansıtmaktadır. C değişkesi yani söz varlığında görülen değişke için ise farklı bir durum söz konusudur. Erek metnin söz varlığında görülen değişkeler, zaman ve coğrafya parametrelerinden bağımsız, birden fazla sebeple ortaya çıkabilmektedir.

2.2. Coğrafya

Coğrafya parametresi, aynı dilin farklı coğrafyalarda kullanılan lehçe/ağızları arasında yapılan eş zamanlı ve art zamanlı diliçi çevirileri kapsar. Bu parametreye Çağatay sahasından Anadolu sahasına yapılan eş zamanlı diliçi çeviriler örnek gösterilebilir. Tablo 6’daki örneklerde Harezmi ve Çağatay sahalari arasında görülen söz varlığı farklılıklarından örnekler yer almaktadır. Eserin XVIII. yüzyılda yapılan istinsahında tercih edilen kelimenin kullanımı daha çok Çağatay sahasında görülmektedir.

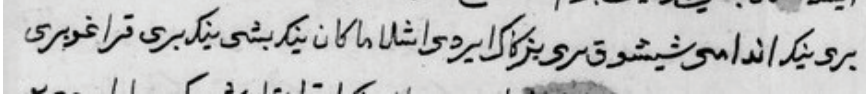
2.3. Ağız Özellikleri

Coğrafya parametresinden ayrı düşünölemeyecek olan ağız özelliklerinin erek metne yansması/yansmaması müstensihin tercihidir. Çağatay Türkçesi ile yazılan Paris nüshasında, kullanım alanı Çağatay sahası ile sınırlı pek çok kelime bulunmaktadır. İnceleme bölümünde göröleceğı üzere, XIV. yüzyılda sıklıkla kullanılan kelimelerin yerini Paris nüshasında mahalli kelimeler almıştır. İncelenen kelimelerin büyük bir çoğunluğu Harezmi Türkçesi eserlerinde hiç geçmezken bazıları Çağatay sahasında Nevayi sonrası yazılan eserlerde ortaya çıkmakta ve bu cümleden pek çok örnek doğrudan Kâşgar - Yarkend ağızını (Doğu Türkistan) yansıtmaktadır.

3. İnceleme: XIV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Doğu Türkçesinin Söz Varlığındaki Değişmeler

3.1. Zaman, Coğrafya ve Ağız Özelliklerinin Türk Yazı Diline Yansımaları

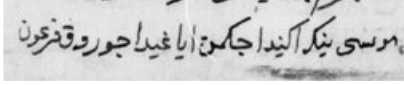
bezgek “sıtma hastalığı” ~ ısıtma

bu kime atasıdın mīrās qalıp irdi bişi bu kimeke işler yana bişi işlemes irdi işlegen bişining birisi cüzām illetliĝ irdi birisi singar közlük biri aqsak birining endāmi şışuq biri **bezgek** irdi [P 127b/2-3] • imdi bilgil kim ol kimi on qarındaşning ėrdi atalarındın mīrās tēgmış bēşegüsi kimide işleyür ėrdiler taqı bēşisi işlemes ėrdiler işlegen bēşegüning birisi cüzāmlig ėrdi birisi singar közlüg ėrdi üçüncisi aqsak ėrdi dörtünçeni teni şışuq ėrdi bēşinç **ısıtma** ėrdi [L 130v/11-13] (Ata, 2019, 266).

Har. → ME bezek // bezgek (Ar. hummā); “ateşli hastalık, sıtma” | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ bezgek “sıtma” | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opit bezgek “sıtma, yüksek ateş, humma” | ŞSE bizgek “ısıtma, humm ve recce, titreme, kaksatma, teb, lerze” | Kâş-Yar. bezgek “ateş, humma, sıtma” (Shaw, 2014, 59); YUTS bezgek “sıtma, malarya” (Necip, 2013, 37).

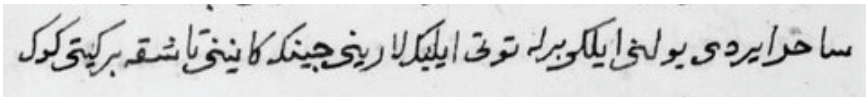
çekmen “kaba yünlü giysi” ~ oprak ton

Mūsīning egnide **çekmen** ayaĝıda çoruk Fir'avning ordasıĝa kildiler [P 115b/] • Mūsī Fir'avn sarāyına keldi **oprak ton** adaqda çaruk birle [T 175b/11-12] (Ata, 2019, 234).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS çekmen “yağmurluk” | N Ø | F Ø | AS çekmen [< çek+men] “cepken, çuha.” | LPN Ø | KHP Ø | Seng çekmen “yağmurluk” | Opit çekmen “1. çuha; 2. manto, yağmurluk” | ŞSE çekmen “bārāni, yağmurluq, ‘abā” | Kâş-Yar. çakman “kaba yünlü giysi ya da pamuklu kumaş” (Shaw, 2014, 81); YUTS çekmen “Asya modası bir tür kışlık pamuklu palto ve bu palto için kullanılan pamuk kumaş. Kaşgar, el tezgahı ile dokunan bu kumaşı ve bu paltosu ile ünlüdür” (Necip, 2013, 74).

çingken “dirsek” ~ tirsek

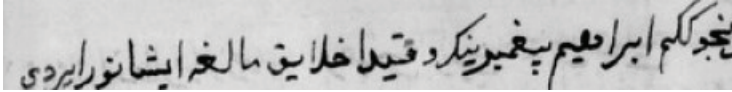

helecān atlıĝ bir kâfir bar irdi aydı kim min barıp boranung aĝzını tutay qalğan halāyıknu kutkaray dip kildi ammā bu kâfir sâhir irdi yolnu ilki birle tuttu iliklerini **çingkenini** taşka berkitti kögsini boran tarafıke qıldı qatıĝ ün birle kıçkırdı [P 31a/6-

7] • *helecân atlıg küçlüg kimerse bar erdi Ol aydı men barayın yêlni berkiteyin kamuğni kutkarayın têp keldi Yêl çıķğan yolni êki êlgi birle tutdı êlgin tirsekinge têgi taşğa berkitdi kögsini yêlge bêrdi katıg ün birle çarlap aydı* [L 30v/19-21] (Ata, 2019, 80).

Har. ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS *çağanak* “dirsek, kol eklemi” | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng *çağanak* “el bağı, dirsek” | **Opit** *çağanak* “dirsek, dirsek kemiği” | ŞSE Ø | *çingken* ~ **çaykan*¹ **Kâş-Yar.** *ceynek* “dirsek” (Shaw, 2014, 75); YUTS *ceynek* “dirsek” (Necip, 2013, 61).

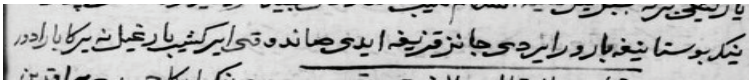
işan-/işen- “güvenmek, inanmak, itimat etmek” ~ **küwen-**

niçük kim İbrâhîm peygamberning vaķtıda ĥalâyık mâlğa işanur irdi Hudây Ta‘âlâ olaring mâludın on hişşe İbrâhîmğa mâl birdi Mûsî peygambering vaķtıda cādüğa işanur irdi Hudây Ta‘âlâ Mûsîğa ‘aşâ birdi... [P 172b/1-3]. • neteg kim İbrâhîm yalavaç vaķtinde ĥalâyık mâl birle küwenür êrdiler yana Mûsî yalavaç vaķtinde cādülükğa küwenür êrdiler Mevlî ta‘âlâ Mûsîğa ‘aşâ bêrdi... [L 170v/7-11] (Ata, 2019, 331-332).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ işen- “güvenmek” | KT Ø | Çag. → FKS *işenmek* “güvenmek, inanmak” | N Ø | F Ø | AS işen- // eşil- “birbirine bağlanmak” | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | **Opit** işan- “inanmak, güven duymak, birine umut bağlamak, ümitlenmek” | ŞSE işenmek “inanmak, i’tikad, taşdik, i’timâd itmek, yakın ve bâver eylemek” | **Kâş-Yar.** işan- “güvenmek, inanmak”; işandur- “kendisine güven duyurmak, inandırmak”; işançi “güvenilir kimse, güven duyulan kimse” (Shaw, 2014, 130); YUTS işenç “inanç; güven”; işençlik “güvenilir”; işençsiz güvenilmez, emin olmayan”; işen- “inanmak, güvenmek”... (Necip, 2013, 180).

irgeş- “takip etmek, izlemek” ~ **eđer-**

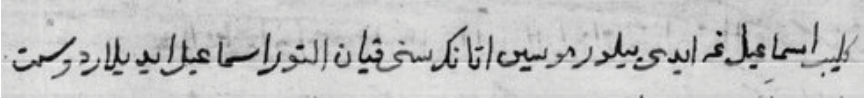
Cibrîl ‘aleyhi’s-selâm kilip şandükni kiçik tarafike yörütti ol su Fir‘avning büstânğa barur irdi Cânez kızığa aydı şandüki irgeşip bargül ni yirke baradur didi [P 110b/3-4] • Cebre’il keldi şandükni kiçigrek butaķķa köndürdi ol butaķ Fir‘avnung büstânındaķı ĥavzķa kirür erdi Mûsîning anası kızığa aydı ol şandükni

¹ Proto-Tü. **çaykan* (Tenişev, 1997, 249); Proto-Ogur **çaykan*; Proto-Oguz **çaykan*; EKıp. *çığanak* ‘dirsek, dirsek eklemi’; Doğu Tü.: XV. yy. *çaganak* ‘dirsek, önkol’; Güney-Doğu: YUyg. *jeynek* ‘dirsek’, *jeynekemek* ‘küçük zayıf (insan)’, *çikenek* ‘dirsek’, Özb. *çekenek*; Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *tsiganak*, *çıganak*, Kaz. *sıganak* ‘körfez’, Kırg. *çikanak* ‘dirsek, ölçü birimi olarak dirsek’, Nogay *sıganak* ‘dirsek, nehir dönüş yeri’, Karakalpak *sıganak* ‘dirsek’; Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *çağanak* ‘dirsek’, Tuva ‘dirsek, burun (çoğ.), dağ çıkıntısı’, Şor. *saganak*, Hakas *çıganah* ‘dirsek’, Tofa *hshenek* ‘dirsek’ (Tenişev, 1997, 249’dan aktaran Tufar, 2010, 196).

eğerü bargıl yakın barmağıl ırak bakıp turğıl seni bilmesünler [T 169a/8-11] (Ata, 2019, 226).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opıt Ø | ŞSE Ø | Kâş-Yar. *irgaş-* “birini kendiliğinden takip etmek; katılmak ya da -e takılmak” (Shaw, 2014, 311); **YUTS** *ergi-* “takip etmek, izlemek, 2. döndürmek, dolaşmak, birinin başını döndürmek”; *ergeş-* “peşinden gitmek, takılmak” (Necip, 2013, 114).

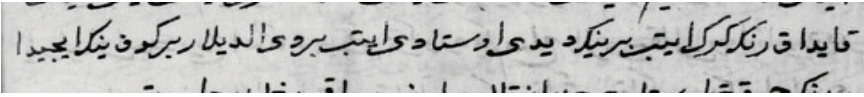
qayan “nereye” ~ qanqa

kilip İsmā'ılğa aydı bilür mü sin atang sini qayan iltür İsmā'ıl aydılar dost qaşığa ilttürür şeytān aydı sini qurbān qılmağa ilttür didi [P 53a/1-2] • *İsmā'ılğa keldi aydı atang seni qanqa eltür bilür mü sēn aydı dostunga ilte turur iblīs aydı seni qurbān qılmağa elte turur* [L 50v/16-18] (Ata, 2019, 110).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS *qayan* “hangi taraf; herhangi bir taraf” | N *qayan* “nereye” | F *qayan* “hangi taraf” | AS *qayan* “nerede” | LPN Ø | KHP Ø | Seng *qayan* “hangi taraf” | Opıt Ø | ŞSE *qayan* “kangı, hangi” | Kâş-Yar. *qayan* “hangi taraf // hangi yön” (Shaw, 2014, 228); **YUTS** *qayan* “(ağız) nereye // *qayanda* “nerede” (Necip, 2013, 227).

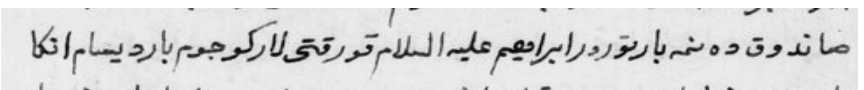
qaydaq “nasıl” ~ neteg

İsī aydı qaydaq reng kirek itip bireying didi üstādı itip birdi aldılar bir küfing içide her reng çıktı üstādı hayrān qaldı [P 173b/2-3] • *İsī aydı her kişi neteg reng kerek ayğıl men ol renglig ton çıkarayın üstād her tonning rengi mundağ kerek tēp ayta bērdi* [L 171v/11-12] (Ata, 2019, 333).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opıt *qaydaq* “nasıl, hangi şekilde, hangi türde” | ŞSE *qaydaq* “nasıl, ne güne, ne cing, ne tarz, ne yanglığı, ne yolda” | Kâş-Yar. *qaydaq* “ne gibi? nasıl?” (Shaw, 2014, 149); *qaydaq* // *qaydaq* (ağız) bk. *kandak* “nasıl” (Necip, 2013, 219).

köç “eş, zevce” ~ ewlög

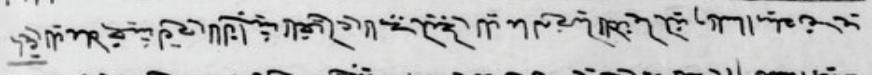

şandūqda nime bar turur İbrāhīm 'aleyhi's-selām qorqtilar köçüm bar disem anga tama kılıp mini öltürür dip qarandaşım turur dip cevāb birdiler [P 47a/3-4]

• İbrāhīm korktı mening **ewlügüm** têsem anga tama'lıg bolur meni öltürgey tęp mening qarındaşım turur tedi [L 45v/2-3] (Ata, 2019, 102).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | **Opıt köç I** “eş, karı; aile” | ŞSE Ø | **Kâş-Yar. Ø**; **YUTS köç** (ağız) bk. xotun (Necip, 2013, 202).

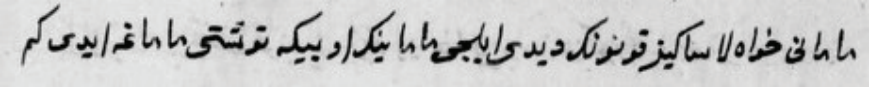
mal- “bulamak” ~ **bulğa-**

Ya'küb 'aleyhi's-selām oğlanları Yūsufnı quduğka salıp yandı bir oğlaqnı öltürdi qanını Yūsuf 'aleyhi's-selāmıng könglekini **maldılar** kiçik bebeler dik yığlaşıp ataları qaşığa kildiler [P 74b/14-16] • Ya'küb yalawaç oğlanları Yūsufnı quduğka salıp barmışda bir oğlaç boğuzladılar qanını Yūsuf könglekinge **bulğadılar** kęc vaqtda kenç oğlan tęg yığlaşu atalarına keldiler [L 71v/12-14].

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | **Opıt Ø** | ŞSE Ø | **Kâş-Yar. mal-** “batırmak, daldırmak, banmak”; **maldur-** “batırtmak, daldırtmak, bandırtmak” (Shaw, 2014, 185); **YUTS Ø**

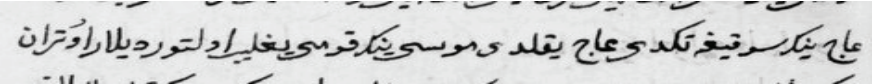
mama “yaşlı kadın” ~ **qurtqa**

mining dik **mamanı** h'āhlasangız konung didi ilçı mamanıng öyike tüşti mamağa aydı kim... [P 86b/7-8] • **qurtqa** aydı men tęg **qurtqanı** tileseng tüşgil konaç tüşüp aş yedi [L 87v/18-19] (Ata, 2019, 168).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP **mama** “nine” | Seng Ø | **Opıt Ø** | ŞSE Ø | **Kâş-Yar. mama** “nine, büyükanne, yaşlı kadın” (Shaw, 2014, 185); **YUTS mama** “nine” (Necip, 2013, 261).

otran ilik “[orta ilik] = kaburga kemiği” ~ **eyegü**

'Ac yıkdı Mūsīning qavmi yığlıp öltürdiler **otran ilikni** aldılar uzunu tört ferseng turur Nıl deryāsığa köprük kıldılar [P 29a/13-14] • 'Avac yerge tüşdi Mūsī qavmi kamuğ yengçe yence öltürdiler bir **eyegüsin** aldılar uzunu tört yığaçlık yér erdi tengizge köprüg kıldılar [L 28v/17-18] (Ata, 2019, 76).

otran “orta” **Har.** → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opit Ø | ŞSE Ø | Kâş-Yar. *otra* “orta, orta yer; ortadaki, aradaki” *otrançi* “ortanca; ortadaki” (Shaw, 2014, 198); **YUTS** *otran* “orta, merkez” (Necip, 2013, 299).

saf- “ip vb. bir şey geçirmek, dizmek, sıralamak, ipe iğne geçirmek” ~ **ötür-**

یغاج یماک انکار زق بولدی یونجی کاین ساقان قیزل قورت رزق تیلادی سلیمان علیہ

Süleymân manga du‘â kılğul Hudây Ta‘âlâ manga rızk birsün didi Süleymân du‘â kıldılar yıgaç yimek anga rızk boldı yünçike yif safqan kızıl kırt rızk tiledi Süleymân ‘aleyhi’s-selâm du‘â kıldılar balçık anga rızk boldı [P 147a/15-17] • *ey Süleymân Mevlîdin kolğul manga kuruğlukda rüzî birsün Süleymân du‘â kıldı yıgaçnu yemek anga rüzî kıldı yana yünçüğe yip ötürgen kırt yêrde rüzî tiledi Süleymân du‘â kıldı balçıkda rüzî bêrdi* [L 149r/8-10] (Ata, 2019, 296).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opit Ø | ŞSE Ø | Kâş-Yar. *saf-* “sapmak yerine”; *sap-* “iğneye iplik geçirmek, ipe boncuk dizmek” (Shaw, 2014, 217); **YUTS** Ø

sağay- “iyileşmek” ~ **ongal-**

قیدرکم ایلمک ستایر مالده یحکا کایر کایم دیری خدای تعالی صحت لیکه برودی سوزنک تورما

kul taşnu başığa koydı Ebū Cehl köterip irdi iki ilikni bastı niyet kıldı kim ilkim saqaysa mâlnı Muhammedke birgey min didi [P 217b/12-13] • *taşnu köterdi başığa koyayın tégende kudreti yetmedi kötergeli taş öwrülüp kolın bastı kolu yançıldı ağıkına çıdamadı Mevlî ta‘âlâ birle nezr kıldı bu ağıkdan ongalsam mâlnı Muhammedge bêreyin* [L 204v/15-16] (Ata, 2019, 388).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opit *sağay-* “sağ olmak, sağlam olmak” | ŞSE Ø | Kâş-Yar. *sakay-* “iyi, sağlam, esen ya da mutlu olmak” (Shaw, 2014, 214); **YUTS** *sakay-* “iyileşmek” (Necip, 2013, 337).

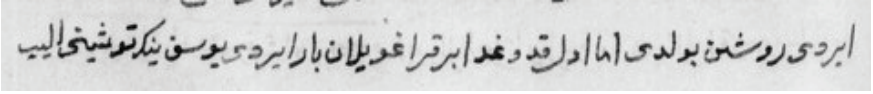
sulat- “(birini bir yere) kapatmak, hapsedmek” ~ **saqlat-**

اوج کون اودیکه سولاقی نینه رحمی

üçi bir cevâb birdi biri aydı böri yidi biri gâyib boldı didi kanlık könglekini taptuğ didi Yüsufing açığı kildi bularnu üç kün öyke sulattu yana rahmı kildi çıkarıp her kıysığa birer tive buğday birdiler... [P 91a/11-13] • üçegü bir yolu cevâb aydılar biri aydı böri yedi biri aydı oğrı öltürdi yana biri aydı könglekin kanlığ tapduğ... Yüsuf olarnı üç kün êwde saqlattu yana köngli bolmadı yiberdi tégme biringe bir tewe yüki buğday bêrdi [L 94r/8-15] (Ata, 2019, 177).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opit Ø | ŞSE Ø | Kâş-Yar. *sula-* “kapamak, hapsetmek, kuşatmak, kapatmak” (Shaw, 2014, 228); **YUTS** *solak* “hapishane”; *solan-* “hapsedilmek” (Necip, 2013, 358).

taviş “ses” ~ **ün**

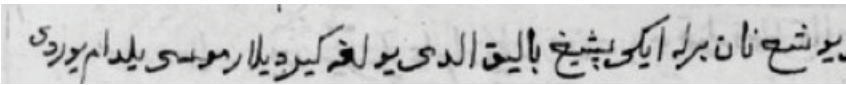

*ol kuduğ Ken‘ān birle Mışrınğ arasında irdi Nūh peygamberinğ oğlı Sām kazığan irdi atı Ḥubbū‘l-Ahyār irdi ma‘nisi yaḥşılarınğ kuduğı digen bolur suyu açığı irdi tatlığ boldı қaranggu irdi rüşen boldı ammā ol kuduğda bir қарағу yılan bar irdi Yūsufınğ **tavşını** alıp olarğa қаşdı Cibrīl қatıғ ün birle қıçқırdı ol āvāzdın yılan sangrağı boldı yılan közlük bolsa Yūsufınğ cemāliğa қаşd қılmaғay irdi [P 74a/17]*

• *Ol kuduğ Ürdün yerinde erdi, Midyanlı Mışrılı arasında Ken‘ānğa üç yıғаçlıқ yerde Nūh yalawaç oğlı Sām қazmış erdi. Ol kuғuğ atı Ḥubbū‘l-Ahyār erdi. Ma‘nisi ol bolur, “eđgü kuduğı” tēmek bolur. Ol kuduğ suvu açığı erdi tatlığ boldı, қaranggu erdi yaruқ boldı. Cebrā‘īl Yūsufnıng eliglerinğ yaza bērdi, bir ayva keltürdi, Yūsuf anı yēdi, toydı. Aymışlar: ol kuduğda toprakda yatğan bir қарағу yılan bar erdi, Yūsufnıng **ünin** işitip Yūsufnu yēgelü oğradı. Cebrā‘īl bir қatıғ ün қıldı, ol ündin қulakı sağır boldı. Yarlıғ: yılan közsüz bolmasa Yūsuf cemālin yēgelü oğramaғay erdi [L 71r/8-9] (Ata, 2019, 142).*

Har. → ME Ø | NF Ø | KE *taviş* “ses” | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS *taviş* “ses; ayak sesi” | N *taviş* “ses; ayak sesi” | F Ø | AS *taviş* “[tav+ş]” “ayak sesi, tıpış” | LPN Ø | KHP Ø | Seng *taviş* “genel anlamda ses; özel anlamda ayak sesi” | Opit *taviş* “ses, seda; ayak sesi” | ŞSE *taviş* “sada, nida, ses, avaz, şamata, tabtab, ayak sesi” | Kâş-Yar. Ø ; **YUTS** *taviş* “ses”; *tavişlimak* “gürültü yapmak, uğuldamak” ; *tavişsiz* “sessiz” (Necip 2013: 394).

yildam “çabuk, hızlı, sert” ~ **қatıғ**

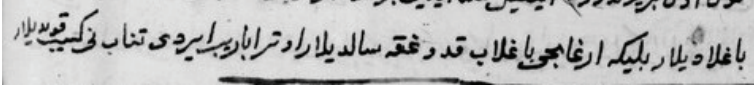
*Mūsīning Yūşa‘ athıғ kişisi bar irdi anga aydı kim ozuқ alğıl sefer қılalıng didi Yūşa‘ nān birle iki pışıғ balıқ aldı yolğa kirdiler Mūsī **yildam** yördi Yūşa‘ teng yörelmedi anıng üçün kim her peygamberde kırқ iring küçi bar turur [P 126a/4-6]*

• *Mūsā şāğirdi Yūşa‘ğa azuқlangıl sefer қılalıng tēdi Yūşa‘ bir idişge etmek taқı söklünmüş eki balıқ saldı ēkileri yolğa tüşdiler Mūsī **қatıғ** yördi Yūşa‘ teng yöriy bilmedi anıng üçün kim bir yalavaçnıng kırқ er çaklıғ küçi bolur [L 129r/19-21] (Ata, 2019, 264).*

Har. ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → **FKS cildam** “çabuk, hızlı, tez” // *ildam* “çabuk, hızlı” | **N cildam** “çabuk, hızlı, tez” | **F Ø | AS cildam** “[< Mo. *cildam*, yıldam, çabuk, tez” | **LPN Ø | KHP ildem** “çabuk, hızlı, erken, hemen” | **Seng cildam // ildam** “çabuk, hızlı” | **Opit çildam // ildam** “çabuk, tez, seri, acele” | **ŞSE cildam // ildam** “ıldam, çabuk, seri, acele” | **Kâş-Yar. yildam** “çabuk, hızlı” krş. Mo. *cildam* (Shaw, 2014, 311); **YUTS jildam** “çabuk, hızlı”; *jildamlaş* “hızlanma”; *jildamlatmak* “hızlandırmak” (Necip, 2013, 183).

3.2. Moğolca Etkisi (Bazı Örnekler)

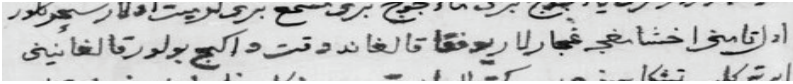
argamçı(n) “ip, urgan” = **yip**

ol ay kün on bir yulduzğa ayğıl sanga egin birsünler dip könglekini aldılar kol futlarını bağladılar bilike argamçı bağlap kuduğka saldılar [P 73b/12-13] • aydılar ay künge tağı on bir yulduzğa ayğıl ton bərsün el[gingni] yaza bərsün tēp unamadılar könglekini suçulup bēlinge yip bağlap kuduğğa sa[ldılar] [L 70v/6-7] (Ata, 2019, 142).

Mo. *argamci* “organ, ip, halat” (Lessing, 2017, 88). **Har.** → **ME Ø | NF Ø | KE argamçı** “yükü deveye yüklerken kullanılan halat” | **MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag.** → **FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng argamçı** “yükün deveye bağlandığı ip” | **Opit argamçı** “at kılından yapılmış organ” // *argamçı* “at kılından yapılmış organ” | **ŞSE argamçı** “yükü deveye tahmîl ider iken kullanılan halat”

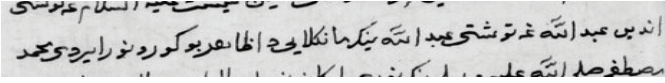
ğaca- “kazmak, deşmek, delmek” = **kaz-**

el-kışsa Ye'cüc Me'cüc tört tā'ife turur biri Ye'cüc biri Me'cüc biri muşamma' biri kümeyt olar seher kilür ol tamni aḥşamğaça ğacarlar yufka kalğanda vaktıda kiç bolur kalğanını ırte kilip teşgey miz dip kiterler [P 187a/12-15] • aymışlar olar dört türlüğ tururlar biri Ye'cüc biri Me'cüc biri muşamma' biri kümeyt her künde sedğa kélürler katığlanıp sedni kazarlar kün yaruğı körgünçe ançada kēçe bolur yavuştuğ kalğanın tang birle kēlip tölgey miz tēp kiterler [L 176r/8-10] (Ata, 2019, 341).

Mo. *ğaca-* // *ğaci-* “katılaştırmak, sertleşmek, kurumak, donmak, buzlanmak, kapanmak, tıkanmak; yakalanmış veya kısıtlanmış olmak; inatçı, karşı koyucu ve muhalif olmak, dayanmak, direnmek, karşı koymak; karışmak, yoluna çıkmak, yolunu kesmek, çatışmak, müdahale etmek, (hayvan) ölmek.” (Lessing, 2017, 432). **Kâş-Yar.** *ğaca-* “kemirmek” (Shaw, 2014, 111). **Har.** → **ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag.** → **FKS Ø | N Ø | F Ø | AS Ø | LPN Ø | KHP Ø | Seng Ø | Opit Ø | ŞSE Ø**

manglay “alın” = alın

nūr uçmak içinde Âdem-i şaffıyü'llāhıng aldıda irdi Âdem 'aleyhi's-selāmdın Havvāğa tüşti andın Şīst 'aleyhi's-selāmğa tüşti andın 'Abdu'llāhğa tüşti 'Abdu'llāhıng manglayıda zāhir bu körünür irdi Muḥammed Muştafā şallallahu 'aleyhi ve selleming nūri ikenni bilürler irdiler [P 193a/9-11] • ol nūr evvel uçmaḥda Âdem alınında êrdi Âdem **alınıdın** Havvā raḥmınga bardı yana Şīş alınınga keldi Mundaḡuḡ atalar alınıdın analar raḥmınga analar raḥmından oğullar alınınga övrülür êrdi nevbet birle 'Abdu'llāhğa tēdgi ol nūrni ḡamuḡ körer erdiler Muḥammed Resūlu'llāh êrdükin ḡamuḡ bilür erdiler [182v/5-8] (Ata, 2019, 352).

Har. → ME Ø | NF Ø | KE Ø | MM Ø | HŞ Ø | KT Ø | Çag. → FKS *mankalay* // *manklay* // *manglay* “alın” | N *manglay* “alın” | F *manglay* “bingıldak; alın” | AS *mangla[y]* “alın” | LPN Ø | KHP Ø | Seng *manklay* “alın; *manlay* da denilir” | Opit *manglay* “alın” | ŞSL *manglay* ve *manglay* “alın”

3.3. Eş Anlamlılık Sebebiyle Oluşan Söz Varlığı Değişimleri

Tarihî Türk yazı dillerinin başlangıcından itibaren bir dil fenomeni olarak takip edilebilen eş anlamlılık vesilesi ile diliçi çeviride müstensih bir kavramı birden fazla kelime ile ifade edebilme şansına sahip olmuştur. Tablo 3'te hem Harezmi hem de Çağatay Türkçesinde eş anlamlı olarak kullanılan kelimeler dolayısıyla eserin XIV. ve XVIII. yüzyılda yapılan istinsahlarında ortaya çıkan söz varlığı değişimleri yer almaktadır.

Anlam	XIV. yüzyıl	XVIII. yüzyıl
“Hapşirmek”	aḡsur- [L 6v/13]	hūçtür- [P 7a/5]
“(Göğe) yükseltmek”	aḡdur- [L 7r/19]	çıkar- [P 7b/12]
“Benzemek”	mengze- [L 7v/4]	oḡşa- [P 8a/3]
“Güvenmek”	kūwen- [L 9v/2]	kıvan- [P 9b/10]
“Önce”	aşnu [L 9v/18]	burun [P 10a/9]
“Çağırma”	oḡı- [L 20r/12]	çırıl- [P 19a/16]
“Çağırma”	ünde- [L 23v/20]	çırıl- [P 23a/16]
“Başka”	aḡın [L 28r/20]	özge [P 28b/15]
“Deve”	ingen [L 31r/19]	tive [P 31b/9]
“Savaşmak”	toḡuş- [L 32r/5]	soḡuş kıl- [P 32a/14]
“Çağırma, seslenmek”	ünde- [L 33r/1]	kıçkır- [P 33b/3]
“Kuşatma”	egir- [L 33v/10]	ḡapa- [P 34a/12]
“İyilik, güzellik”	eḡgülük [L 34r/3]	yaḡşılıḡ [P 34b/10]
“Parmak”	ernek [L 37v/9]	barmaḡ [P 38a/10]
“İstemek”	ḡol- [L 42r/5]	tile- [P 43a/4]

“Beslemek, büyütme”	iktüle- [L 44r/2]	asra- [P 45a/5]
“Büyümek”	ulğar- [L 44r/2]	çong bol- [P 45a/6]
“Birbirine yaklaşmak”	yavuş- [L 48r/16]	yit- [P 50b/5]
“Vurmak”	tep- [L 48v/13]	çal- [P 51a/7]
“İnanmak”	kirtün- [L 54v/18]	inan- [P 57b/14]
“Sivrisinek”	singek [L 55r/16]	cibin [P 58a/16]
“Beyaz”	ürüng [L 56r/15]	ağ [P 59a/17]
“Esir etmek”	bulna- [L 62r/5]	bağla- [P 64b/16]
“Savaşmak”	sançış- [L 62r/13]	uraş- [P 65a/8]
“Savaşmak”	turuş- [L 63v/21]	sokuş kıl- [P 66b/17]
“Daha iyi, daha güzel”	yègrek [L 65v/20]	yağşırak [P 69a/12]
“Yarın”	yarındası [L 69r/16]	irtesi [P 72b/3]
“Ağlamak”	ıngra- [L 69v/5]	yığla- [P 72b/13]
“Sürmek, sıvamak”	sıka- [L 71r/3]	sıla- [P 74a/14]
“Sağır olmak”	sağır bol- [L 71r/9]	sangragu bol- [P 74b/1]
“Daldırmak, batırmak”	batur- [L 72r/9]	çömür- [P 75a/12]
“Kötü, fena”	isiz [L 74v/1]	yaman [P 78a/1]
“Utanmak”	uwtan- [L 83r/2]	uyat- [P 84a/1]
“Kadın köle, cariye”	karabaş [L 84r/12]	küng [P 84b/4]
“Sığır”	sıgır [L 89r/19]	uy [P 87b/8]
“Yağmur”	yağın [L 92v/16]	yamğur [P 90a/4]
“Kötü, fena”	yawuz [L 96v/17]	yaman [P 93a/6]
“Çabuk, tez”	terk [L 106r/16]	pat [P 97b/6] < bat
“Nereye”	kança [T 160a/13]	kaıda [P 103a/3]
“Besleyip büyütme”	igit- [T 159b/6]	asra- [P 110b/16]
“Ateş koru, köz”	köz [T 170a/3]	çoğ [P 111a/10]
“Eş, güveyi”	küdegü [T 172a/16]	ir [P 113a/9]
“Şimşek çakmak”	yaşna- [T 173a/16]	çakın- [P 113b/16]
“Çok”	üküş [T 174a/4]	köp [P 114b/1]
“Kavga etmek, savaşmak”	keriş- [T 174a/12]	uruş bol- [P 114b/7-8]
“Aşmak, tırmanmak”	aş- [L 120v/4]	çık- [P 122b/11]
“Delik”	yurdu [L 121r/21]	töşük [P 123b/5]
“Yürümek, hareket etmek”	yöri- [L 152v/13]	tepre- [P 151b/10]
“Toprak, kerpiç”	toprak [L 153v/2]	kesek [P 152b/7]

Tablo 3: Eş Anlamlılık Sebebiyle Oluşan Söz Varlığı Değişmeleri

3.4. Arapça ve Farsça Etkisi

Tarihî Türk dili alanında yazılan ilk İslamî eserlerin dili, Arapça ve Farsça etkisinden uzaktır. XVI. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde ise Arapça (bk. Tablo 4) - Farsça (bk. Tablo 5) etkisi daha yoğun olarak görülmektedir. Bu sebeple Kıyasü'l-Enbiyâ'nın XVIII. yüzyılda yapılan istinsahında pek çok Türkçe kelimenin yerini Arapça ve Farsça eş anlamlılarının aldığı görülmüştür.

Anlam	XIV. Yüzyıl	XVIII. Yüzyıl
“Hikâye”	yumağ [L 7v/11]	meşel [P 8a/13]
“Yanıt, karşılık”	yanut [L 9v/14]	ucüre [P 9b/12]
“Süs”	bezeg [L 11r/14]	zînet [P 11b/7]
“Fayda”	asığ [L 39r/3]	fâyide [P 39b/16]
“Rızık”	aşlık [L 40r/15-16]	ma'âş [P 41a/17]
“Anlaşmak”	yaraş- [L 42v/15]	bey'at bir- [P 44a/2]
“Güzel”	körklüg [L 45r/18]	şâhib-i hüsn [P 46b/15]
“Etraf, çevre”	tegre [L 54r/8]	eṭrâf [P 56b/ 10]
“Çıkarmak”	çıkar- [L 58v/21]	iḥrâc kııl- [P 61a/1]
“Mektup”	bitig [L 63v/1]	ḥaṭ [P 66a/15]
“Seslenmek”	ün kııl- [L 63v/13]	na'ra ur- [P 67a/17]
“İp, organ”	yip [L 70v/7]	tınâb [P 73b/13]
“Zulmetmek”	küç kııl- [L 81v/8]	zulm kııl- [P 83b/1]
“Kıtlık”	kızlık [L 92v/16]	kaḥṭ [P 90a/4]
“Sara hastalığı”	tutağlık [L 96r/6]	şar'a [P 92a/18]
“Takat, güç”	yarağ [T 160a/13]	mecâl [P 103a/3]
“Doktor”	otaçı [T 160b/6]	ṭabīb [P 103a/13]
“Köşe”	müngüş [T 172a/11]	burc [P 113a/7]
“Halk”	êli küni [L 148r/8]	ḥalk [P 146a/15]

Tablo 4: Türkçe-Arapça Söz Varlığı Değişmeleri

Anlam	XIV. yüzyıl	XVIII. yüzyıl
“Çirkin”	körksüz [L 15v/5]	bed-rüy [P 15b/6]
“Doğru, gerçek”	köni [L 20v/18]	râst [P 20a/8]
“Deli, budala”	telwe [L 32v/19]	dīvâne [P 33a/13]
“Güzellik”	körk [L 33v/8]	hoş-rüy [P 34a/8]
“Karşılık”	yanut [L 34r/4]	müzd [P 34b/10]
“Doğru yoldan ayrılmış”	yolsuz [L 38v/9]	güm-râh [P 39b/3]
“Günahkâr”	yazukluğ [L 39r/16]	güneh-kâr [P 40a/11]
“Uçmak”	uç- [L 44r/5-6]	pervâz kıl- [P 45a/10]
“Kanat”	kanat [L 48v/14]	per [P 51a/8]
“Çok”	artuğrak [L 54r/20]	bisÿâr [P 57a/8]
“Et”	et [L 55r/4]	güş [P 58a/5]
“Misafir”	konuğ [L 59r/18]	mihmân [P 62b/3]
“Günahkâr, murdar”	arısız [L 60v/16]	nâ-pâk [P 63b/13]
“Sıra, nöbet”	kezik [L 64r/17]	nevbet [P 67b/5]
“Kuyu”	kuğ [L 65v/12]	çâh [P 69a/3]
“Kandırmak, aldatmak”	yalğa- [L 68v/10]	firifte kıl- [P 71b/10]
“Tokat atmak”	yangakla- [L 70r/1]	kâc ur- [P 73a/11]
“Merhametli”	bağırsak [L 70r/5]	mihribânraq [P 73a/14]
“Kendinden geçmek, bayılmak”	ögsüz çal- [L 72v/4]	bî-hüş bol- [P 75b/7]
“Kendine gelmek, ayılmak”	önginge kel- [L 72v/4]	hüşğa kil- [P 75b/7-8]
“Bulaşmak”	bulğan- [L 73v/12]	âlûde bol- [P 77a/4]
“Anmak”	ang- [L 73v/18]	yâd kıl- [P 77a/12]
“İncik kemiği”	yinçük [L 74r/7]	fây-çe [P 77b/4]
“Yoksul, fakir”	çığay [L 80r/21]	dervîş [P 82b/7]
“Süt anne”	enege [L 80v/3]	dâye [P 82b/10]
“Kocakarı”	çurtka [L 87v/17]	pîr-zen [P 86b/6]
“Bitki, nebat”	yaş [L 90r/18]	giyâh [P 88b/6]
“Savaşmak, hücum etmek”	tépün- [L 98r/14]	ceng kıl- [P 94a/7]
“Yaşlı, ihtiyar”	çart [L 99r/14]	pîr [P 95a/6]
“Ova, kır”	yazı [T158b/17]	beyâbân [P 101b/3]
“Ekmek”	etmek [T 159b/16]	nân [P 102b/5]
“Marangoz”	yığaççı [T 168b/2]	çübterâş [P 110a/7]
“Kemik”	süngük [L 115r/19]	üstî ^h vân [P 119b/9]
“Yavaş”	ağrın [L 115v/7]	âheste [P 119b/17]
“Şan şöret yayılmak”	çav bol- [L 140r/3]	şöhret kıl- [P 138b/4]

Tablo 5: Türkçe-Farsça Söz Varlığı Değişmeleri

3.5. Harezm ve Çağatay Sahası Arasında Söz Varlığı Farklılıkları

Anlam	XIV. yüzyıl	XVIII. yüzyıl
“Göndermek”	ıd- [L 5v/16]	iber- [P 5b/17]
“Taraf, tarafında, -a doğru”	singar [L 6r/14]	sarı [P 6b/3]
“Ön, huzur”	öng [L 11r/5]	aldı [P 11a/17]
“Her ikisi”	ekegü [L 15v/9]	ikileng [P 15b/8]
“Hangi, hangisi”	qayı [L 15v/9]	qaysı [P 15b/8]
“Yarı, yarısı”	yarım [L 23v/5]	teng [P 23a/5]
“Genişlik”	en [L 24r/13]	toğra [P 24a/2]
“Yükseklik”	eđizlik [L 24r/14]	engizlik [P 24a/3]
“Büyüme”	ulğar- [L 44r/2]	çong bol- [P 45a/6]
“Nereye”	qanqa [L 50v/17]	qayan [P 53a/1]
“Parçalamak”	tög- [L 55r/4]	tarqat- [P 58a/6]
“Tavuk”	tawuq [L 55r/7]	toħı [P 58a/9]
“Ön, ön taraf”	ileg [L 60v/2]	aldı [P 63b/1]
“Eziyet, işkence etmek”	qatıl- [L 64r/8]	çafil- [P 67a/12]
“Sürmek, sıvamak”	sıqa- [L 71r/3]	sıla- [P 74a/14]
“Su kovası”	qava [L 71v/8]	suğu [P 74b/11]
“İnanmak”	inan- [L 71v/16]	füt- [P 75a/3]
“Defa, kez”	yolı [L 72r/15]	qatar [P 75a/17]
“Rahatlamak, sakinleşmek”	amrul- [L 72v/1]	savu- [P 75b/4]
“Ayna”	közgü [L 72v/21]	eynek [P 76a/10]
“Para, akçe”	yarmaq [L 73v/2]	tenge [P 76b/16]
“Konak”	qonak [L 81r/12]	qaznaq [P 83a/12-13]
“Çabuk, tez”	terk [L 106r/16]	pat [P 97b/6]
“Takip etmek, izlemek”	eđer- [T 169a/10]	irgeş- [P 110b/4]
“İnanmak”	inan- [T 169b/18]	püt- [P 111a/8]
“Kısırak”	qısraq [L 116r/1]	baytal [P 120a/12]
“Elçi, peygamber”	sawçı [L 137r/8]	saqçı [P 133b/14]
“Kakmak, iteklemek”	qax- [L 147v/13]	çuq- [P 145b/16]
“Geçirmek”	ötür- [L 149r/9]	saf- [P 147a/16]

Tablo 6: Saha Farkı Sebebiyle Ortaya Çıkan Söz Varlığı Farklılıkları

Sonuç

Kıyasü'l-Enbiyâlar, Kur'an ve diğer kutsal kitaplarda anlatılan olayların daha iyi anlaşılması ve peygamberlerin hayatlarından dersler çıkarılması amacıyla kaleme alınmış edebî eserlerdir. Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sı Türk dili tarihinde yazılmış dinî içerikli eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Türk edebiyatı tarihinde yazılmış ilk Kıyasü'l-Enbiyâ olması; müellifinin eseri kuru ve sıkıcı anlatım tarzından uzak, gayet sade bir üslupla yazması; esere eklenen şiirlerle okuyucuya edebî zevk vermesi; hitap ettiği halka doğrudan Kur'an ayetlerinin kanıt olarak gösterilmesi ve bu ayetlerin tercümesinin yapılması kıssalar etrafında verilmek istenen mesajların halka doğrudan ulaşmasını sağlamıştır. Yazıldığı yüzyıldan XX. yüzyıla kadar bütün Türkistan'da popülerliğini hiç kaybetmemiş bu eserin XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Doğu Türkistan, Güney Azerbaycan, Kazan gibi Türk dünyasının farklı kültür merkezlerinde istinsahları yapılmıştır. Yapılan istinsahlar, muhteva açısından XIV. yüzyılda yazılan kaynak metne sıkı sıkıya bağlı kalmış fakat dil özellikleri müellifler tarafından zamana ve coğrafyaya uygun hâle getirilmiştir.

Eser üzerine yapılan ilk çalışma 1859 yılında yayınlanmıştır. Bu tarihten günümüze Kıyasü'l-Enbiyâ üzerine ciddi bir literatür oluşmuş olmasına rağmen eserin diğer nüshaları (12 nüsha) Harezmi Türkçesi ile yazılan nüshalar (Londra ve Tahran) ile karşılaştırılmamıştır. Bu çalışmada, eserin XVIII. yüzyılda -muhtemelen Doğu Türkistan'da- yapılan istinsahı, Harezmi Türkçesi ile yazılan nüshalar ile diliçi çeviri bağlamında karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucunda eserin muhteva açısından en eski nüshalara sıkı sıkıya bağlı olduğu fakat söz varlığının büyük oranda değiştirildiği tespit edilmiştir. Eserin söz varlığındaki değişikliklerin birden fazla sebebi bulunmaktadır.

1. XVIII. yüzyıl itibarıyla kaynak metindeki pek çok kelime hedef kitle için artık 'eski'dir.

2. Harezmi Türkçesi yazı dilini besleyen ana kollardan biri Oğuzcadır. Bu sebeple kaynak metinde Oğuzca söz varlığı da görülmektedir. Erek metnin hedef kitlesi ise Oğuzca konuşanlar değildir.

3. Çağatay Türkçesi her ne kadar Harezmi Türkçesinin devamı olsa da bu iki yazı dili, farklı kültür merkezlerinde gelişme göstermiştir.

4. Orta Türkçe döneminin erken ve geç devirlerinde yazılan edebî eserlerde Arapça ve Farsça etkisi farklıdır. XVIII. yüzyılda yazılan bir edebî eserde Arapça ve Farsça etkisi çok daha yoğun olarak görülebilir.

5. Tarihi Türk dili alanında Moğolca etkisi, Çağatay sahasında diğer sahalara göre daha fazladır.

6. Ağız özelliklerinin yazı diline yansması, söz varlığı değişimlerinde ana sebeplerden biridir. Çağatay Türkçesinin son döneminde yazılan eserlerde 'mahallileşme' etkisiyle birlikte çağdaş Türk yazı dillerinin ayak sesleri duyulmaktadır.

7. Eş anlamlılık, Türk dilinin ilk yazılı eserlerinden itibaren görülen bir dil zenginliğidir. Müstensih, kaynak metindeki söz varlığına sıkı sıkıya bağlı kalmak zorunda değildir.

Söz konusu olan bu sebepler, sadece söz varlığında değişmelere yol açmamış; eserin istinsahında aynı zamanda ses ve şekil bilgisi unsurlarının da değişmesine neden olmuştur.

Kaynaklar

- Akar, Ali. "Bir Dil-içi Aktarma Metni Olarak Mirkatü'l-Cihad". *Gelibolulu Mustafa Âli Çalıştay Bildirileri (28-29 Nisan 2011)*. Yayıma Hazırlayan: İ. Hakkı Aksoyak. 75-83. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Ata, Aysu. *Nāsırü'd-din bin Burhānū'd-din Rabgūzi Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I-II. Giriş - Metin - Tıpkıbasım - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ata, Aysu. *Rabgūzi Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I-II. Giriş - Metin - Dizin - Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Berk Albachten, Özlem. "Intralingual Translation as 'Modernization' of the Language: The Turkish Case". *Translation Studies*. (2014), 573-585.
- Berk, Özlem. "Diliçi Çeviriler ve *Mai ve Siyah*". *Dilbilim*. 2005, IV, 139-149.
- Blochot, Edgard. *Catalogue des Manuscrits Turcs*. B. II. Paris, 1933.
- Boeschoten, Hendrick. "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas". *Türk Dilleri Araştırmaları*. (1991), 1, 47-79.
- Boeschoten, Hendrick. "News on manuscripts of Rabghuzi's Qisasu l-Anbiya". *Central Asian Sources and Central Asian Research*. (2016), 39, 65-72.
- Boeschoten, Hendrick. - O'kane, Jhon. *Al-Rabghuzi The Stories of the Prophets "Qisas al-Anbiyā: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. Leiden - Boston: Brill, 2015.
- Boeschoten, Hendrick. *Qadi Nasiruddin Rabghuzi, "Qisasu'l-Anbiya. I. Text Edition (with Semih Tezcan). Introduction, Turcic Text based on the MS. British Museum with collation of two St. Petersburg mss. Appendix with apocryphal material and Glossary. II. Translation (with J. O'Kane). Translation of the text as given in vol. I Indices*. Leiden: Brill, 1995.
- Buhari, Süleyman. *Lugat-i Çağatay ve Türki-i 'Osmânî*. İstanbul: Zaman Kitaphanesi, 1880.
- Cin, Ali. "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyasının Tahran Nüshası." *Turkish Studies*. (2010), 5/1, 237-245.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972.
- Clauson, Sir Gerard. *Senglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*. London: E.J. W.Gibb Memorial Series, 1960.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden, 1963, 1965, 1967, 1975.
- Erbay, Fatih. *W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.
- Erbil, Esmâ. "Diliçi Çeviri Kavramı ve Teorik ve Uygulamalı Olarak Diliçi Çeviri Üzerine Yapılan Araştırmaların Tanımı". *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*. ed. Prof. Dr. Sadık Yazar - Prof. Dr. Mücahit Kaçar, 21-36. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Gözütok, Avni. "Rabguzi, Kısasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (2008), 37, 1-19.

- Hacıreminoglu, Necmettin. *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Hacıyeva, Naile. "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması." *Türk Dili*. (1994), 514, 292-296.
- Kabadayı, Osman. "Yetmiş Yıl Önce Yayımlanan "Rabguzi Sentaksı" Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve El-Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyası Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi." *Journal of Old Turkic Studies*. (2017), 1/1, 76-97.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. *Niyazi Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. el-Luğatu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşâdâtu'l-Cağatâ'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Karakaya, Asuman (2004), "Çeviride Dil Meselesine İçeriden Bir Bakış: Çeviri Sürecinde ve Eğitimde Diliçi Çeviri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü, Uluslararası Çeviri Sempozyumu Bildirileri, 11-12. Ekim 2004*, 253-258.
- Karataş, Ahmet. "Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında Kısas-ı Enbiyâ Türü". *Diyanet İlmî Dergi*. (2013), 49/3, 113-126.
- Lessing, Ferdinand. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C. I-II, çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Nehcü'l-Feradis Uştmaqlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. (2014). Tıpkıbasım ve Çeviri: János Eckmann, Yayımlayanlar: Semih Tezcan - Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onur, Samet. "Which is the Oldest Manuscript of Rabghuzi's Qisas al-Anbiya?" *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology*. (2024), 34/2, 839-875.
- Özcamkan Ayaz, Gülşen. *Zemahşeri Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023.
- Radloff, Wilhelm. *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, I-IV*. Gravenhage: Mouton&Co, 1960.
- Rahimi, Farhad. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Cilt 2)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Rahimi, Farhad. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Rahimi, Farhad. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Rezaei, Mehdi. "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Çağatayca Bir Nüshası." *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (2021), IX, 87-111.
- Sağol, Gülden. *An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part I: Introduction and Text*, Harvard, 1993, XL - 369 p.; *Part II: Glossary*. Harvard, 1995, XXIII - 310 p., *Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No. 2; Section One: 1b-300b*. Harvard, 1996, 229 p.; *Section Two: 301a-587b*. Harvard, 1996, p. 303-594.
- Shaw, Robert Barkley. *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Şahin, Süreyya. "Kısas-ı Enbiyâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2022, 25, 494-495.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî. *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi 'Osmani*. 1882.
- Şimşek, Yaşar. *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş - Metin - Dizin)*. (2 cilt). Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Şimşek, Yaşar. "Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Paris Nüshası ve Klasik Devir Sonrası Çağatay Türkçesinde Mahallileşme". *Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2023, 559-578.

- Tenişev, Edhem Rahimoğlu. *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika*, T. 4, Moskva: Nauka, 1997.
- Toparlı, Recep - Argunşah, Mustafa. *İslâm Mu'inü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Tufar, Nicolai. *Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi, 2010.
- Turan, Fikret. *Kelimetullâh Hâce Pâdişâh - Çağatayca Manzum Sözlük - Nisâb-ı Kutbiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Uygur, Sinan. *Luğat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Ünlü, Suat. *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları". *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*, ed. Prof. Dr. Sadık Yazar - Prof. Dr. Mücahit Kaçar, 55-120, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Zethsen, Koning Karen (2022). "Diliçi Çeviri: Bir Tanımlama Denemesi." çev. S. Nil Kurtulan. *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*. ed. Prof. Dr. Sadık Yazar - Prof. Dr. Mücahit Kaçar, 37-54, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.

Kısaltmalar

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Çag. Çağatay Türkçesi; **Doğu Tü.** Doğu Türkçesi; **Ekıp.** Eski Kıpçakça; **Kaz.** Kazakça; **Har.** Harezmi Türkçesi; **Kırg.** Kırgızca; **Mo.** Moğolca; **Proto-Tü.** Proto-Türkçe; **Özb.** Özbekçe; **Yuyg.** Yeni Uygur Türkçesi

Eser Kısaltmaları

AS Abuşka Sözlüğü; **F** Feraği [Sözlük]; **FKS** Fethali Kaçar Sözlüğü; **HŞ** Husrav ü Şirin; **Kâş-Yar.** Kâşkar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü; **KE** Kısasü'l-Enbiyâ; **KHP** Kelimetullah Hâce Pâdişâh [Sözlük]; **KT** Kur'an Tercümesi; **L** Londra Nüshası; **LPN** Luğat-i Pir Nevayi; **ME** Mukaddimetü'l-Edeb; **MM** Mu'inü'l-Mürîd; **N** Nezralı [Sözlük]; **NF** Nehcü'l-Ferâdis; **Opit** Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy; **P** Paris Nüshası; **Seng** Senglah; **ŞSE** Şeyh Süleyman Efendi [Sözlük]; **T** Tahran Nüshası; **YUTS** Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

Extended Abstract

Qisas al-Anbiyas (Stories of the Prophets) constitute a significant genre of religious-didactic literature, primarily concerned with the narration of pivotal events in human history - most notably the lives of prophets and prominent religious figures. As hagiographic texts, Qisas al-Anbiya have been preserved and transmitted through both oral and written traditions for centuries, consistently attracting the interest of diverse audiences. The first examples of Qisas al-Anbiyas written independently are Qisai's *Kitâbu Bed'i'd-Dunyâ and Qisas al-Anbiya* and Sa'lebi's *Kitâbu Arâis al-Macâlis fî Qisas al-Anbiya*. The vast majority of Turkish Qisas al-Anbiyas are sourced from the works of Sa'lebi and Kisaî, Nishaburi's Persian Qisas al-Anbiya and Taberi's *Târih*. The first known compilation of Qisas al-Anbiya in the Turkish language was authored in 1310 by Burhân Oghlu Qâdî Nâşiruddîn Rabghüzî, who composed the work in Khwarezmian Turkish and dedicated it to the reigning ruler, Nâşiruddîn Tok Bughâ. Numerous manuscripts of this work, copied in different periods, are housed in libraries across the globe, including in England, Russia, Sweden, Azerbaijan, Iran, Tatarstan, and France. The fact that the work was popular in the Turkish world not only during the period it was written but also in the following centuries is evident from the large number of manuscript and printed copies that have survived. Manuscripts dating from the 14th century in Khwarezmian Turkish indicate the widespread dissemination of Rabghüzî's Qisas al-Anbiya across regions where Chagatai Turkish served as a literary language. From

the 16th century onward, scribes made deliberate interventions in the text to adapt its language to contemporary norms—modernizing vocabulary, shortening certain narratives, and expanding others with material from alternative or newer sources. This study aims to evaluate Rabghūzī's *Qisas al-Anbiya* within the framework of lexical change in Eastern Turkic from the 14th to the 18th centuries, focusing in particular on the Paris manuscript composed in Chagatai Turkish. The analysis draws on a comparative approach, contrasting the Khwarezmian Turkish versions with the Paris Chagatai manuscript in light of parameters such as temporal context, geographical variation, and dialectal features. The observed lexical divergences are classified under the following categories: Reflections of temporal, geographical, and dialectal influences on the Turkic written language; The impact of Mongolic lexical elements; Lexical shifts resulting from synonymy; The influence of Arabic and Persian vocabulary; Lexical distinctions between the Khwarezmian and Chagatai. Several factors underlie the changes in vocabulary: By the 18th century, many lexical items present in the original text had become obsolete for contemporary readers. Khwarezmian Turkish was significantly influenced by Oghuz Turkic, and therefore includes vocabulary unfamiliar to non-Oghuz audiences. Although Khwarezmian and Chagatai Turkish represent successive stages in the evolution of Eastern Turkic, they developed in distinct cultural centers. The degree of Arabic and Persian influence varied across periods; by the 18th century, their impact on literary language had markedly increased. Mongolic influence is more pronounced in Chagatai Turkish than in other branches of historical Turkic. Dialectal variation and processes of localization also contributed to lexical diversification. Synonymy, a feature inherent in Turkic from its earliest written attestations, granted copyists latitude in vocabulary selection, reducing the necessity for strict adherence to the source text.